

A KOGNITÍV NYELVÉSZET SZEREPE AZ ANGOL FRAZÁLIS IGÉK JELENTÉSSZERKEZETÉNEK FELTÁRÁSÁBAN

KOVÁCS ÉVA

Eszterházy Károly Főiskola, Anglisztika Tanszék

3300 Eger, Egézségház út 4.

evikov@ektf.hu

Kivonat: A hagyományos nyelvészek, pl. Bolinger (1971), Lipka (1972) és Fraser (1976) és mások értelmezése szerint az angol partikulás igék csupán egy ige+viszonyszó önkényes kombinációi, és látszólag nem-kompozicionális jelentésszerkezetük révén elemezhetetlenek. Az újabb kognitív nyelvészeti vizsgálatok (lásd Lindner 1981, Lakoff 1987, Morgan 1997, Rudzka-Ostyn 2003 és Tyler & Evans 2003) azonban kimutatták, hogy ezen összetett igei szerkezetek többségének jelentése motivált, és ily módon bizonyos fokig elemezhető: a kombináció motiváltságát a konceptuális rendszerben értelmezett metaforikus kiterjesztés biztosítja. Dolgozatom alapvető célja annak megvilágítása, milyen szerepet játszhat e kognitív szemantikai megközelítés az angol frazális igék jelentéseinek feltárásában, illetve elsajátításában.

Kulcsszavak: kognitív nyelvészet, prototípus, viszonyítási pont, mozgó entitás, metafora, céltartomány, forrástartomány

Bevezetés

A hagyományos nyelvészek, mint pl. Bolinger (1971), Lipka (1972), Sroka (1972) és Fraser (1976) stb. úgy vélték, hogy az ige+viszonyszós szerkezetek jelentése vagy teljesen elemezhető, vagy elemezhetetlen, mert bennük a partikulának vagy szó szerinti a jelentése, vagy nincs jelentése. Ezzel szemben a kognitív nyelvészek megkérdőjelezték a viszonyszó használatának önkényességét, és kimutatták, hogy használatuk nagymértékben strukturált és egyáltalán nem önkényes.

Az első kognitív irányultságú megközelítések között szerepelnek Brugman (1981), Vandeloise (1984), továbbá Hawkins (1984) e témakörben született disszertációja, valamint Dirven (1981) és Radden (1985) rövidebb lélegzetű tanulmányai. E munkák főleg a prepozíciók térbeli jelentéseinek elemzésére korlátozódnak. Ezekon kívül Lindner (1981) az angol frazális igékben leggyakrabban előforduló *up* és az *out* viszonyszó jelentésszerkezetének elemzését végzi el, míg Johnson (1987) és Morgan (1997) csak az *out* elemzésére összpontosít. Lakoff (1987), Taylor (1989), Tyler és Evans (2003) az *over* esetét vizsgálja, Rudzka-Ostyn (2003) pedig az *out*, *in*, *into*, *up*, *down*, *off*, *away*, *on*, *over*, *back*, *about*, *around*, *across*, *through*, *by* és *along* partikulák kognitív szemantikai elemzésére vállalkozik.

E kognitív elemzések kulcsterminusai között a következők szerepelnek: a partikula prototipikus jelentései, a trajektor-landmark relációk és a metaforák. A következőkben lássuk, milyen szerepet játszanak ezek a fogalmak a viszonyszó jelentésszerkezetének feltárásában.

1. Prototipikus jelentések

Mint fent említettük, a kognitív nyelvészek a korábban elemezhetetlennek tartott partikulás igékben szereplő viszonyzóknak speciális jelentéseket tulajdonítanak, és kimutatják, hogyan kapcsolódnak össze a viszonyzók különböző jelentései. Ugyanakkor a jelentés bizonyos mértékben elemezhető, mivel a szerkezet összetevőinek egyes jelentései sokkal szembetűnőbbek, mint mások.

A kognitív megközelítés értelmében a viszonyzók esetében a szó szerinti, térbeli jelentés emelkedik ki legjobban a számos jelentés közül, mivel ez fordul elő a leggyakrabban, és így ez képviseli a központi, prototipikus jelentést. A kognitív nyelvészek feltételezése szerint a többi jelentés – különböző módon és mértékben – ebből a prototipikus jelentésből indul ki és a jelentések közötti kapcsolatot a metaforák adják. Minél prototipikusabb a partikula jelentése, annál inkább azt érezhetjük, hogy az igétől független, saját jelentése van (vö. Lindner 1981: 44-51).

Lindner (1981: 73) feltételezése szerint a legtöbb partikulás ige jelentésszerkezete legalább bizonyos fokig elemezhető. A legkiemelkedőbb jelentések a szó szerinti, konkrét térbeli jelentések, melyek valószínűleg a nyelvtörténetileg legkorábban meghonosodott olyan jelentések, amelyeket a beszélők nagy többsége használ. De egy összetett szerkezet összetevői jelentésének nem feltétlenül kell szó szerinti és térbelinek lennie ahhoz, hogy kiemelkedjen a jelentések köréből. Néhány kiterjesztett jelentés is meghonosodhat azáltal, hogy sokfajta szöveggörnyezetben fordul elő, és a beszélők széles köre használja.

2. „Trajector-landmark” relációk

A kognitív nyelvészek a következőből indulnak ki: a prepozíciók és határozói viszonyzók térbeli jelentésükben arra szolgálnak, hogy egy entitás helyét egy másikhoz való viszonyában határozzák meg. A Langacker (1987: 231) által bevezetett terminológiát követve, a mozgó entitást „trajector”-nak (TR), a viszonyítási pontként szolgáló entitást pedig „landmark”-nak (LM) nevezik.

Mint Taylor (1989: 110) kimutatja, a viszonyzók vagy prepozíciók a TR-LM kapcsolat különböző aspektusait világítják meg. Fontos különbséget jelent, hogy a viszony statikus vagy dinamikus-e. Ha a kapcsolat statikus, a prepozíció a TR helyét jelöli. Ugyanakkor a kapcsolat lehet dinamikus is, amikor a prepozíció a célt, máskor a forrást, ismét máskor az utat jelöli. Az első esetben a TR mozgásának a végpontja, a másodikban a kezdőpontja a fontos, a harmadikban pedig a TR mozgásának egy része, esetleg egésze kap hangsúlyt.

A kapcsolat más aspektusai között említhetjük a TR és LM alakját, méretét és kiterjedését, a TR és LM közti kapcsolat meglétét vagy hiányát, a TR és LM közti távolságot, a TR-nak az LM-hoz való orientáltságát (fent, lent, be, ki) stb. Ezekon kívül bizonyos viszonyzók a TR-LM viszony más, nyelvspecifikus aspektusait is kódolhatják.

Lindner (1981) volt azon első nyelvészeknek az egyike, akik az *out* és *up* viszonyzók kognitív elemzését a „trajector-landmark” relációt használva végezték el. Ezen partikulák jelentését az úgynevezett prototípus-elmélet segítségével elemezte, és kimutatta, hogy a térbeli jelentéseiknek milyen kiterjesztései vannak az absztrakt tartományban. Azt azonban nem mutatta meg, hogy ezek a kiterjesztett jelentések

milyen metaforák által motiváltak. A fent említett „trajektor-landmark” viszonyon kívül napjainkban a metaforák alkotják a kognitív elemzések gerincét.

3. A metaforák a kognitív nyelvészetben

Amikor a metafora szót meghalljuk, általában arra a költők által használt esztétikai, stilisztikai-retorikai célt szolgáló díszítő eszközre gondolunk, amely két vagy több dolog összevonásával kelt további képzeteket, idéz fel bennünk újabb fogalmakat.

Az amerikai költő, Robert Frost (1874-1963) közismerten a metaforák költője. Frost számára a metafora az, amiről a költészet valójában szól. Az *Education by Poetry* című esszéjében a következőket írja:

„A költészet a triviális metaforákkal kezdődik, szép metaforákkal, ‘bájos’ metaforákkal, és eljut a legmélyebb gondolkodásig. A költészet lehetővé teszi, hogy elmondhassunk egy dolgot, és mást gondoljunk. Az emberek megkérdezik: ‘Miért nem azt mondd, amit gondolsz?’ Sohasem ezt tesszük, mivel mindannyian túlságosan is költők vagyunk. Szeretünk parabolákban, célzásokkal és közvetett módon beszélni – akár bátortalanságból, akár valamiféle más ösztönből.”¹

(<http://www.en.utexas.edu/amlit/amlitprivate/scans/edbypo.html>)

A továbbiakban Frost azzal érvel, hogy a matematikai, tudományos gondolkodáson kívül mindenféle gondolkodás metaforikus. (Mint később látni fogjuk, Frost ezen megfigyelése tükröződik vissza a 80-as években kibontakozó, Lakoff-Johnson (1980) nevével fémjelzett kognitív metaforaelméletben.)

Frost egyik csodálatos költeménye, a *Mending Wall* (1914) is például egy metaforára épül, vagyis A JÓ KERÍTÉSEK JÓ SZOMSZÉDOK ‘*Good fences make good neighbours*’:

*He is all pine and I am apple orchard.
My apple trees will never get across,
And eat the cones under his pines, I tell him.
He only says, ‘Good fences make good neighbours.’
Spring is the mischief in me and I wonder...*

(*The Norton Anthology of American Literature* 1989: 1719)

A költeményben használt metaforikus kifejezések újdonsága ellenére, anélkül, hogy tudatában lennének ennek, könnyen megértjük őket, mivel a bennük használt metaforák konvencionálisak és hétköznapiak.

Metaforákat nemcsak költők és írók használnak, hanem mi, hétköznapi emberek is. Lakoff-Johnson (1980: 3) megfogalmazásában, “mindennapi fogalomalkotó rendszerünk, ahogyan gondolkodunk és cselekszünk, alapjában véve metaforikus természetű.”. Nélkülük nem tudnánk megérteni világunk olyan alapvető fogalmait, mint az élet, a vita, az érvelés, a szerelem, a gondolkodás és a társadalom stb.

¹ a szerző fordítása

Gondoljunk csak a szerelemmel kapcsolatos következő metaforikus nyelvi kifejezésekre: *Válaszút előtt állunk. Elválnak útjaink. Kapcsolatunk megfeneklett. Hosszú rögs út áll előttünk. Ez a kapcsolat egy zsákutca.* (Lásd Kövecses 2005: 21). Ha megfelelő szövegkörnyezetben halljuk ezeket a mondatokat, tudni fogjuk, hogy a szerelemről van szó, és hogy a beszélő az utasokon a szerelmeseket, az utazásokon a szerelmi kapcsolat történéseit, az utazás célján pedig a kapcsolat célját érti.

E nyelvi kifejezések hátterében A SZERELEM UTAZÁS metafora rejlik, amely az utazás három elemét foglalja magában: az utasokat, az utazás magát, illetve az utazás célját. Mint a fenti példa is bizonyítja, a metafora nem valamilyen fölösleges, bár kellemes nyelvi díszítőeszköz, hanem az emberi gondolkodásnak és megértésnek elengedhetetlen kelléke (Kövecses 2005).

E kognitív metaforaelmélet értelmében a világra vonatkozó tudásunkat ún. kognitív folyamatokon nyugvó fogalmi metaforák strukturálják, melyek meghatározzák azt a módot, ahogy a világra vonatkozó információkat konceptualizáljuk. A fent említett kognitivisták feltételezéseit szerint a struktúrával nem bíró absztrakt fogalmakat (*szerelem, boldogság, düh, félelem, idő, gazdagság, vágy* stb.) konkrét, tapasztalati forrástartományok alapján (*az emberi test, épületek, gépek és eszközök, állatok, növények* stb.) strukturáljuk. A fogalmi metaforák tehát mindig két fogalmi tartományt kapcsolnak össze: egy konkrét, jobban körülhatárolható, kézzelfogható 'forrástartományt' és egy absztrakt, nehezebben megfogható 'céltartományt'.

Ennek illusztrálására szolgáljon egy másik mindennapi érzésünk, a düh, amelyet a kognitív nyelvészek felforrósodott folyadékként értelmeznek, és amelynek fogalmi alapját a következő fogalmi metafora alkotja: A DÜH EGY FOLYADÉK FELFORRÓSODÁSA EGY TARTÁLYBAN. E metafora rejlik a következő nyelvi kifejezések hátterében: *I had reached boiling point* 'Forrt bennem a düh', *He was bursting with anger* 'Majd szétvetette a méreg', *She flipped her lid* 'Hirtelen feldühödött', *He let out his anger* 'Szabadjára engedte haragját' és *I gave vent to my anger*, 'Kiöntöttem a dühöm' stb. (vö. Lakoff 1987: 380–88).

Mint Lakoff utal rá, ez a metafora a dühnek azon – a népi megfigyelésekben is tükröződő – fiziológiai hatásán alapul, amely szerint a düh fő jellemzője a megnövekedett testhőmérséklet. A fenti fogalmi metafora struktúráját elemezve Lakoff a FOLYADÉK forrástartomány és a DÜH céltartomány következő megfeleltetéseire utal:

- A tartály a test.
- A tartály hőfoka a test hőmérséklet.
- A tartály nyomása a testben lévő belső nyomás.
- A folyadék felforrósodása a düh.
- A kitörés az önkontroll elvesztése.

Más szavakkal: a folyadék felforrósodásával a tartály hőmérséklete és belső nyomása megemelkedik. Ennek megfelelően: a felgyülemlett düh hatására a test hőmérséklete és nyomása nő. Amikor a folyadék egy bizonyos pont fölé hevül, a nyomás eléri azt a pontot, amikor a tartály szétrobban. Ennek megfelelően: amikor a düh túljut egy bizonyos ponton, a személy elveszti önuralmát.

Mint a fenti példák is mutatják, világunk jelenségeit tárgyakként, anyagokként, utazásokként vagy tartályokként konceptualizáljuk. Sok tartományt, tárgyat, cselekvést, sőt még állapotot is metaforikusan tartályként fogunk fel. Ez a feltételezés fontos szerepet kap a partikulás igék viszonyozói jelentésszerkezetének kognitív irányultságú feltárásában. Az absztrakt kategóriák tartályként való konceptualizálása adja a magyarázatot az *out*, az *up*, az *over* és más viszonyozók különböző jelentéseire az ige+viszonyozós szerkezetekben (vö. Lindner 1981, Lakoff 1987, Taylor 1989, Rudzka-Ostyn 2003, valamint Tyler és Evans 2003).

4. A kognitív nyelvészet és a frazális igék

A prototípus-kategorizálás elmélete és a kognitív metaforaelmélet alkalmazásával világossá vált, hogy a frazális igék viszonyozói speciális jelentések hordozói, és ezek a jelentések a térbeli és átvitt értelmű jelentések egymással összefüggő hálózatát alkotják. E hálózat középpontjában a konkrét térbeli jelentések állnak, és a többi átvitt értelmű jelentés ebből indul ki metaforikus kiterjesztés eredményeképpen (Lindner 1981: 73).

A viszonyozók jelentésének feltárásában alkalmazható metaforák az ún. orientációs metaforák (vö. Lakoff és Johnson 1980: 14), amelyek fizikai tapasztalaton alapulva jellegzetes térbeli irányultsághoz kapcsolódnak. Például A BOLDOGSÁG FELFELÉ VALÓ IRÁNYULTSÁG esetében a következő két tartomány közötti kapcsolatot fedezhetjük fel: a boldogsághoz (céltartomány) jellemzően egyenes testtartás (forrástartomány) kapcsolódik. Ez az alapja az olyan metaforikus kifejezéseknek, mint *Cheer up, it's not the end of the world* 'Fel a fejjel, nincs vége a világnak', *I took him out to lunch trying to buck him up a bit* 'Elvittem ebédelni, hogy felvidítsam egy kicsit.'

Ezzel szemben a BOLDOGTALANSÁG LEFELÉ VALÓ IRÁNYULTSÁG fogalmi metafora jelenik meg képzeletünkben a következő metaforikus kifejezések hallatán: *The endless wet weather is getting me down*. 'A szakadatlan esős idő lehangol.' *He is always trying to bring me down*. 'Mindig megpróbál elszomorítani'.

Az ÉLET UTAZÁS fogalmi metafora fedezhető fel az olyan metaforikus kifejezésekben, mint *Harry still has not got over his divorce*. 'Harry még mindig nem tudta túltenni magát a válásán', ahol a válás (metaforikusan egy függőleges LM) akadályt jelent az életünk utazás metafora által meghatározott úton, és az *over* az akadályt legyőző személy, a TR útját jelöli. A metaforizáció azáltal válik lehetővé, hogy az életet igen gyakran úgy értelmezzük, mint egy utat, és az életünk nehéz epizódjai az akadályok ezen az úton (Lakoff 1987: 435).

A MAGÁN(JELLEGŰ) AZ BENN VAN, A NYILVÁNOS AZ KINN VAN fogalmi metafora áll a következő metaforikus kifejezések konceptualizálásában: *I wormed the information out of him*. 'Kiszedtem belőle az információt.' *She blurted out the secret*. 'Kikotyogta a titkot.' Ezekben a kifejezésekben az *out* arra utal, hogy megpróbálunk információt, titkot (metaforikusan LM), megtudni valakitől (metaforikusan TR) (Rundell 2003: LS9).

Ebből a néhány példából is láthatjuk, hogy az angol frazális igék nem csupán egy ige és viszonyozó önkényes kombinációi, hanem többségük jelentése

nagymértékben strukturált és legalábbis bizonyos fokig elemezhető. Motiváltságuk pedig fizikai élettapasztalásainkban rejlik.

Felmerülhet a kérdés, hogy hogyan hasznosíthatják a nyelvtanulók és a tanárok a kognitív megközelítést a frazális igék jelentéseinek elsajátításában, illetve tanításában. Először is, mint a fentiekből kiderült, ez a megközelítés a viszonzóra és nem az igére koncentrál, és a frazális igéket a viszonzóknak alapján osztályozza. Ezáltal egy bizonyos viszonzó számos különböző jelentése egy viszonylag kisebb csoportra szűkül le, és a pusztá memorizálás követelménye is veszt jelentőségéből. Másodsor: a tanulók szembesítése a mindennapok tapasztalatával és az ezekből adódó metaforákkal segíthet nekik abban, hogy a viszonzóknak bizonyos jelentéseket tulajdonítsanak. A különböző jelentések közötti kapcsolatok megértése elősegíti a poliszém frazális igék jelentésének a felismerését is. Harmadsor: a kognitív megközelítés hasznos eszközként szolgál azon esetekben is, amikor a nyelvtanuló ismeretlen frazális igékre bukkan, amelyek jelentését a szövegkörnyezet alapján kell kikövetkeztetnie.

Sajnálatos módon a legtöbb, az angol nyelv oktatását szolgáló kiadvány vagy csak a frazális igék szintaktikai sajátosságainak feltárására korlátozódik, vagy azt sugallja a tanulóknak, hogy szemantikai összetettségük miatt nem tehetnek mást, mint hogy megtanulják a jelentések sokaságát.

Még ha a tankönyvek nem is igazán tükrözik a kognitív nyelvészet kutatási eredményeinek felhasználását az angol ige+viszonzós szerkezetek tanításában, az újabban megjelenő frazális igei szótárak nagy előrelépést tettek ez irányban. A 2005-ben megjelent, Rundell által szerkesztett *Macmillan Phrasal Verbs Plus* szótár úttörő e tekintetben. Diagramok és táblázatok segítségével mutatja be, hogy a viszonzóknak vannak térbeli, szó szerinti és átvitt értelmű, idiomatikus jelentései, valamint azt is szemlélteti, milyen kapcsolatban állnak ezek a jelentések egymással. A jelentések diagramban ábrázolt hálózatából kiderül, hogy legtöbb esetben az idiomatikus jelentések a térbeli jelentések metaforikus kiterjesztései.

Továbbá külön fejezetben szólnak a metaforákról, amelyek nagyon sokat segíthetnek a frazális igék jelentéseinek megértésében és használatuk elsajátításában. Részletes szemantikai elemzést találunk a 12 leggyakoribb viszonzóról (*around, away, back, down, in, into, off, on, out, over, through* és *up*). Vegyük például az *out* viszonzót, amelynek a *Macmillan*-szótár szerkesztői 5 fő jelentését különböztetik meg: 1. egy tér, hely elhagyása 2. elmozdítás 3. megakadályozás 4. kinn, nem benn 5. kifelé mozdulás. A diagram és a táblázatban szereplő példák világosan, érthetően tárják fel az *out* térbeli és átvitt értelmű jelentéseinek összefüggő hálózatát (Rundell 2005: 296–299).

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a viszonzók kognitív szemantikai megközelítése rendkívül hasznos lehet az angol ige+viszonzós szerkezetek tanulásában és tanításában. A legnagyobb jelentősége abban rejlik, hogy megmutatja: a legtöbb viszonzó nem csupán véletlenszerűen kapcsolódik egy igéhez, hanem jelentése fogalmi rendszerünk metaforái által motivált. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a nyelvtanulók nem mindig ismerik fel a nyelvi kifejezések mögött rejlő fogalmi metaforákat, ezért explicit módon kell

tudatosítanunk meglétüket. Meggyőződésem, hogy ily módon nemcsak, hogy gyorsabban el lehet sajátítani az angol ige + viszonyszós szerkezetek szerzeágazó jelentéseit, hanem hosszabb ideig meg is tarthatjuk e jelentéseket emlékezetünkben. De bármilyen hatékony is lehet ez a módszer, nagyon sok függ a tanároktól és főleg attól, mennyire hajlandók kísérletezni új megközelítésekkel.

Irodalom

- Baym, Nina et al. 1989. *The Norton Anthology of American Literature*. New York/London: WW Norton and Company.
- Bolinger, D. 1971. *The Phrasal Verb in English*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Brugman, C. 1981. *Story of OVER*. M.A. thesis, University of California, Berkeley.
- Dirven, R. 1981. Spatial relations in English. *Anglistik. Englishunterricht*. 14. 103-32.
- Fraser, B. 1976. *The Verb-Particle Combination in English*. New York: Academic Press.
- Hawkins, B 1984. *The Semantics of English Spatial Prepositions*. Ph.D. diss., University of California, San Diego.
- Johnson, M. 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Kövecses, Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Lakoff, G. 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lindner, S. J. 1981. *A Lexico-Semantic Analysis of English Verb Particle Constructions with OUT and UP*. Ph.D. diss. San Diego: University of California.
- Lipka, L. 1972. *Semantic Structure and Word-Formation. Verb-Particle Constructions in Contemporary English*. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Morgan, P. 1997. Figuring out *figure out*: Metaphor and the semantics of the English verb-particle construction. *Cognitive Linguistics* 3-4. 327-357.
- Radden, G. 1985. Spatial metaphors underlying prepositions of causality. In: Paprotté, W. and Dirven, R. (szerk.). *The Ubiquity of Metaphor*. 1985. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins. 177-207.
- Rundell, M. 2005. *Macmillan Phrasal Verbs Plus*. Oxford: Bloomsbury Publishing Plc.
- Rudzka-Ostyn, Brygida (2003). *Word power: Phrasal Verbs and Compounds*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- Sroka, K. A. 1972. *The Syntax of English Phrasal Verbs*. The Hague: Mouton.
- Taylor, J. R. 1989. *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.

- Tyler, A. & V. Evans 2003. *The Semantics of English Prepositions. Spacial scenes, embodied meanings and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vandeloise, C. 1984. Description of Space in French. Ph.D. dissertation. University of California, San Diego.
- <http://www.en.utexas.edu/amlit/amlitprivate/scans/edbypo.html>